

## TARİXŞÜNASLIQ

UOT 94 (479.24) **Tahirə Həsənzadə**

*tarix üzrə elmlər doktoru,*

*AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*

### ARXEOQRAFİK SƏNƏDLƏR TARİXİ MƏNBƏDİR

**Açar sözlər:** *fərman, hökm, qəbalə, hibənamə, əlyazma, pul vahidləri.*

**Ключевые слова:** *указ, постановление, кабала, гибанаме, рукопись, монеты.*

**Key words:** *decree, order, gebale, hibanameh, manuscript, monetary unit.*

Türkün tarixində yazı mədəniyyəti xüsusi yer tutur. Qədim türklər yazının müxtəlif növlərindən istifadə edərək yalnız daş-qaya və müxtəlif əşyalarda deyil, kağız üzərində də yazırdılar.

Azərbaycan türkləri həm yaşadıkları ərazilərdə, həm də müxtəlif məqsədlərlə köçüb yaşadıkları yerlərdə müdərrişlik edərək, əsərlər yazaraq ümumişlam mədəniyyətinə xidmət etmişlər. VIII əsrdə yaşamış İbn Qüteybə yazırdı: “Əbul-Yəzqan da Cüveyriyə əsaslanaraq demişdir: “Mədinədə məvalilərdən (Mövla-hami, dost deməkdir-T.H.) elə bir şair yoxdur ki, o, əslən Azərbaycandan olmasın”. Bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycan türkü dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə “Kitabi-Dədəm Qorqud” kimi möhtəşəm yazılı abidə vermişdir.

İşlam dünyasının müxtəlif elm ocaqlarında təhsil alan məzunlar vətənə dönərkən, özləri ilə əlyazmalar gətirirdilər. Əsrlərdən bəri Azərbaycan dünyada ən böyük kitab sərvəti toplamış ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Təəssüf ki, bu mədəni irsin böyük bir hissəsi sonrakı dövrlərdə yadelli işğalçılar tərəfindən, eləcə də xürafatın əli ilə məhv edilmişdir. Ərəb əlifbasında yaranmış tarixin yadigarları Sovet rejimi tərəfindən rədd edilir, əlifba dəyişdirilir, ələ keçən əlyazmalar yandırılırdı. Xalq şairi Səməd Vurğun bu halı ürək ağrısı ilə qələmə almışdır:

Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar,  
Mənim ana dilimdədir, yaxşı saxla yadında.  
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...  
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,  
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu,  
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.

Belə ağır şəraitdə Bakıda 1924-ci ilin sentyabr ayında I Ümumazərbaycan Ölkəşünaslıq Qurultayı çağırıldı, qurultay Azərbaycan əlyazmalarını və qədim çap kitablarını bir mərkəzdə toplamaq haqqında qətnamə qəbul etməklə bu milli sərvəti tam məhv olmaqdan qurtardı. A. A. Bakıxanov, M.F. Axundov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə və digər XIX əsr mədəniyyət xadimlərimizin şəxsi kolleksiyaları ətrafında yeni-yeni əlyazma kitabları alınıb toplandı. Əhalinin gizlədərək qoruyub saxladığı əlyazmalar tədricən aşkar edilirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 12 oktyabr 1950-ci il tarixli qərarı ilə Respublika Əlyazmalar Fondu yaradıldıqdan sonra ayrı-ayrı idarələrdən 15 minə yaxın əlyazma, qədim çap kitabı, tarixi, arxeoqrafik sənədlər müəssisənin xəzinəsinə daxil edildi. XX yüzilliyin 70-ci illərində Əlyazmalar Fondunun xəzinəsi 10 minlərlə materialı əhatə edirdi.

1986-cı ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 28 oktyabr, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 11 noyabr tarixli sərəncamı və Elmlər Akademiyasının 4 dekabr tarixli qərarları ilə Respublika Əlyazmalar Fondu bazasında Əlyazmalar İnstitutu yaradıldı və 1996-cı ildə Respublika Prezidenti, ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə İnstituta dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin adı verildi. Qeyd etmək lazımdır ki, burada şairin öz əsrində üzü köçürülmüş türkcə “Divan”ı vardır. Əlyazmalar İnstitutunda sayı 13 minə yaxın 40 min adda yazılı abidə, tarix, hüquq, tibb, Divan ədəbiyyatı, fəlsəfə, astronomiya, coğrafiya, məntiq, riyaziyyat və s. elm sahəsinə aiddir və mütəxəssislərin tədqiqat obyektidir.

Əlyazmalarla birgə əldə edilmiş, o cümlədən Azərbaycanın bir çox mədəniyyət xadiminin arxivi ilə daxil olmuş arxeoqrafik sənədlər burada ayrıca bir xəzinədə saxlanır. Burada 1000-ə yaxın sənəd XVI-XIX yüzilliklərə aiddir. Arxeoqrafik sənədlər olan və 300 ildən artıq bir tarixə malik bu əlyazmalar, aid olduğu dövrün ictimai-siyasi, sosial münasibətlərini öyrənmək, işıqlandırmaq üçün qiymətli mənbələrdir.

Bu qəbildən olan sənədlər bir neçə növə ayrılır:

1. Fərmanlar
2. Hökmlər və yerli hakimlərin əmrləri
3. Qəbalələr (alqı-satqı sənədləri)
4. Hibənamələr (bağışlanan əşyaların sənədləri)
5. Əmrlər (yerli hərbi komendantların göstərişləri)
6. Borc iltizamları və qəbzlər
7. Mərzçəkmə sənədləri, mübadilə aktları, razılaşma müqavilələri və sazişlər
8. Ərizələr və xahişlər
9. Şəhadətnamələr və attestatlar.

Arxeoqrafik sənədlər xəzinəsində mövcud olan XVI-XIX yüzilliklərin Şah fərmanları və hökmlər Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərini və siyasi vəziyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir. Burada 60 orijinal fərman və hökmdən otuz ikisi Azərbaycan Səfəvi şahlarına, bir fərman Nadir şah Əfşara, altısı Qacar şahlarına, bir fərman türk Sultanı Əbdüləzizə, iki hökm Azərbaycan hökmdarı, vəliəhd Abbas Mirzə Naibüssəltənəyə, on üç hökm Gürcü çarı II İrakliyə, beşi gürcü şahzadəsi, vəliəhd Davidə aiddir.

Xəzinədə mühafizə olunan I Şah Abbas Səfəvinin (1587-1629) h.q.996-cı (1587) ildə verdiyi fərmanı ən qədim tarixli sənəddir. Sənəd Şeyx Sufi Əhmədin Baş şiə şeyxi təyin edilməsi haqqındadır. Fərmanda deyilir ki, bütün tiyuldarlar, (şərti torpaq sahibləri-T.H.) kələntərlər (Səfəvilər dövründən başlayaraq Qacarlar dövrünədək şəhərlərdə məhəllə kəndxudalarına və müxtəlif silklərin nümayəndələrinə başçılıq edən adama “kələntər” deyilirdi-T.H.) və o cümlədən hakim və məmurlar, dini və milli bayramların, mövsümi ovların, adətlərin və s. keçirilməsində Şeyx Əhmədə tabedirlər. Bu fərman ölkədə qayda-qanun yaratmaq, hərc-mərcliyi, özbaşınalığı aradan qaldırmaq məqsədilə düşünülmüş dövlət sənədi idi. Bu qəbildən olan, şəriətə dair arxeoqrafik sənədlərdən biri də Şah Sultan Hüseyn Səfəvi tərəfindən 1704-cü ildə verilmiş fərmandır. Fərmanda deyilir ki, Əhməd Xəlifə Xəzləli Xəlifə oğlu və onun oğlu İmamqulu Xəlifə Əhməd Xəlifə oğlu bu ərazilərdə şəriət qanunları üzrə məsul şəxslər təyin edirlər: Azad Çaylı, Zirəli, Hacı Mənsurlu, Hacı Pir Məlik, Çullu, Kor Əhmədli, Şeyxli, Aşıq Musalı, Qaraçullu, Sultan Əhmədli. Fərman Səfəvi xəlifələrinin hüquq və vəzifələrini, onların səlahiyyətlərini, ümumilikdə Səfəvi dövlətinin əsas hüquqi normalarını müəyyənləşdirirdi. Səfəvi şahlarının təyin etdikləri xəlifələrin vəzifələrindən biri də əhalini dini qaydalara uyğun olmayan işlərdən çəkəndirməkdən ibarət olmuşdur. Bu fərmanda yer adları tarixçi-toponimlər üçün yeni mənbədir.

Arxeoqrafik sənədlərdən Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının Qacar şahları tərəfindən dəyərləndirilməsi də məlum olur.

Arxeoqrafik sənədlər arasında görkəmli Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında verilmiş iki fərman diqqətə layiqdir. Bu fərmanlar həm Qacar dövlətində, həm də Osmanlı Türkiyəsində tanınmış tarixi şəxsiyyət kimi ona ehtiram göstərildiyini sübut edən dövlət sənədləridir.

Məhəmməd şah Qacar (1834-1848) Mirzə Fətəlinin III dərəcəli “Sirü Xurşid” ordeni ilə təltif edilməsi barədə fərmanını 1846-cı ildə imzalamışdır. Fərmanda deyilir: “praporşik (I zabıt rütbəsi- T.H.) və tərcüməçi Mirzə Fətəli Axundzadənin III dərəcəli “Sirü Xurşid” ordeni ilə təltif edilməsi barədədir. Fərmanın üzərində Məhəmməd şah Qacarın möhürü nəzərə çarpır. Arxa hissədə Rus imperatorunun Qacar sarayındakı səlahiyyətli nümayəndəsinin möhürü və rus dilində Axundzadənin ordenlə təltif edilməsi barədə qeyd və 29 may 1846-cı il tarixi yazılmışdır.

Osmanlı Sultanı Əbdüləziz isə onun yeni əlifba layihəsinə görə 1863-cü ildə Osmanlı dövlətinin “Məcidiyyə” nişanı ilə təltif edilməsi barədə fərman vermişdir.

Sultan Əbdüləzizin h.q. 1280-cı/1863/ il tarixli fərmanında deyilir ki, Mirzə Fətəli Axundzadə Osmanlı Dövlətinin “Məcidiyyə” nişanı ilə təltif olunur. Nişan Mirzə Fətəliyə yeni əlifba layihəsini yaratması sahəsində fəaliyyətinə görə verilir. Əlyazma türkcə cəli xətti ilə yazılmış, sənədin əslidir. Bu sənəd görkəmli Azərbaycan filosofu, milli dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin şəxsi arxivi ilə daxil olmuşdur.

Azərbaycanın tanınmış ziyalı Mirzə Kazım bəy Nəsrəddin şah Qacarın (1848-1896) 1865-ci il tarixli fərmanı ilə III dərəcəli “Sirü Xurşid” ordeninə layiq görülmüşdür. O bu ordenə Qacar dövləti qarşısında xidmətlərinə və Rusiya ilə İran arasında dostluq əlaqələrinin yaranmasında iştirakına görə layiq görülmüşdür. Fərman fars dilində, şikəstə xətti ilə yazılmış, əslidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Kazım bəyin mükafatlandırılmasında Osmanlı sarayında da çalışmış azərbaycanlı diplomatlardan Mahmud xan Nasirülmülk və Mirzə Əbdürrəhim xan Təbrizin xidməti olmuşdur. Onlar bu böyük şərqşünası Sultana təqdim etmişdilər.

Şah fərmanlarında Azərbaycanlı hərbiçilərin də fəaliyyəti dəyərləndirilmiş, onlara hərbi rütbələrin verilməsinə diqqət yetirilmişdir. Nəsrəddin şah Qacarın 1883-cü il tarixli fərmanı Sərtipi-sani Mirzə Sadiq xanın “Sirü Xurşid ordeni ilə təltif olunması barədədir. O bu ordenə dövlət qarşısında qüsursuz xidmətinə görə layiq görülmüşdü. Mirzə Sadiq xan Nəsrəddin şah Qacarın 1890-cı il tarixli digər fərmanı ilə I dərəcəli sərtipi-əvvəl hərbi rütbəsi ilə təltif olunmuşdur. Fərman ornamentli çərçivədədir.

Digər bir azərbaycanlı hərbi Məhəmməd Cəfər bəy Nəsrəddin şah Qacarın 1893-cü il tarixli fərmanı ilə 5-ci dərəcəli “Sirü-Xurşid” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Nəsrəddin şah Qacar iki ildən sonra, yəni 1895-ci il tarixli fərmanı ilə Borçalı mahalının Qarayazı kəndində xidmət edən Məhəmməd Cəfər bəyə yavər (mayor T.H.) rütbəsi verilməsi barədə fərman vermişdir. Məhəmməd Cəfər Tiflisdə İran Konsulluğunun məmuru idi və bu rütbə ona Baş konsulun müavinin təqdimatı əsasında verilmişdir. Fərmanın mətni ornamentli çərçivəyə alınmışdır.

Fərmanlardan başqa digər yazılı göstərişlərə hökm deyilirdi. Bu sənədlər Divanbəyinin təşəbbüsü ilə, hökmdarın xəbəri olmadan Etimadüddövlənin (baş vəzir) göstərişi əsasında hazırlanırdı. Hökmlər Etimadüddövlə tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra hökmdarın möhürü ilə möhürlənir, qüvvəyə minirdi. Hökmdarın adından tərtib edilən belə sənədlərin üzərində “Dünyanın itaət etməli hökm oldu” sözləri yazılırdı. Hökmlər əsasən maliyyə və inzibati məsələlər haqqında verilirdi. Rus şərqşünası V.F. Minorski (1877-1966) də hökmlərin əsasən idarəçilik məsələləri haqqında verilməsini qeyd edirdi. Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan hökmlər əsasən fars dilindədir, bəzisinin rus

dilinə tərcüməsi mövcuddur. Türkcə olan 1774-cü il tarixli bir hökm İnstituta Cəlil Məmmədquluzadənin arxivi ilə daxil olmuşdur.

Əlyazmalar İnstitutunda mövcud hökmləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, burada ilk növbədə haqq-ədalət qorunub saxlanır. Məsələn, Şəkinin keçmiş məliki Məlik Səfiqulu Şah Sultan Hüseyn Səfəviyə ərizə ilə müraciət edərək, haqqının tapdalandığını bildirmiş, Şirvan kələntərinin Nuxa, Kiş, Zəqzid və digər yerlərdə ona məxsus torpaqları zəbt etdiyindən, ailəsinin üzərinə həddən artıq vergilər qoyulduğundan şikayətlənmişdir. Şikayətə baxıldıqdan sonra Şirvan bəylərbəyisinə və kələntərə zəbt olunmuş torpaqların geri qaytarılması barədə göstəriş verilmişdir.

Hökmlər ağsaqqal və ya hakim təyin olunması, yaxşı əməyə görə titul verilməsi, hərbi rütbə və s. barədə verilirdi. Vəliəhd Abbas Mirzə Naibüssəltənənin iki hökmü diqqətəlayiqdir. Hökmdə deyilir:

1. İran taxt-tacının vəliəhdi Şahzadə Abbas Mirzənin h.q. 1239-cu (1823) il tarixli hökmü Əhməd Sultan Kəngərliyə Ərzurum yürüşü zamanı Abbas Mirzəyə göstərdiyi xidmətlərinə görə yavər (mayor) hərbi rütbəsinin verilməsi haqqındadır.

2. İran taxt-tacının vəliəhdi Şahzadə Abbas Mirzənin h.q. 1242-ci/1826/ il tarixli hökmü İrana məxsus oğurlanmış əmlakın qaytarılmasında göstərdikləri şücaətə görə Mustafa bəyə, Məhəmmədəli bəyə, Səməd Sultana, Əli bəyə, İsgəndər bəyə, Hüseynqulu Sultana, Cahangir bəyə şahzadənin təşəkkürünün elan edilməsi barədədir.

1757-ci il tarixli hökm Gürcü çarı II İrakli tərəfindən verilmişdir. Orada deyilir ki, Məhəmməd Şərif ağa Qazax mahalının Salahlı kənd ağsaqqalı təyin edilir. Sənəd çarın möhürü ilə təsdiq edilmişdir. 1767-ci il tarixli tarixli hökm Pənah ağa Məhəmməd Şərif oğlunun Qazax mahalı Salahlı kəndinin ağsaqqalı təyin edilir.

Əlyazmalar xəzinəsində mühafizə olunan arxeoqrafik sənədlərin digər növlərindən 67 qəbalə və 13 ədəd hibənamələri tərtib edərkən şəriət məhkəməsinin nümayəndələrinin iştirakı tələb olunurdu. Burada ən qədim tarixli qəbalə (alqı-satqı sənədləri) h.q. 984/1576-cı ildə Naxçıvan sakini Hacı Vilayətullah hacı Hidayət oğlunun Şahbuzda ona məxsus torpağın 9/24 hissəsini Əli bəy qardaşlarına 45000 dinara satması barədədir. Sənəd 6 nəfər şahidin imzası və 2 nəfər şahidin şəxsi möhürü ilə təsdiq edilmişdir.

Qəbalə və hibənamələrdə (bağışlanan əşyaların sənədləri) dövrə görə işlənən pul vahidləri barədə verilən məlumat diqqətəlayiqdir. Numizmatika tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçı həmin dövrdə Abşeronda, Qubada və Nuxada daha çox rus rublu, manat, Naxçıvanda tümən (qızıl) dinar, rubl, Təbrizdə isə tümən, dinar, əşrəfi kimi pul vahidlərinin dövriyyədə olduğunu bu sənədlər vasitəsilə müəyyənləşdirir. Bölgə, kənd, yer adları da tarixin yaddaşına bu sənədlərdə yazılmışdır. Naxçıvanda Xamiabad, Xəlilabad, Şəki vilayətində Zayzid, Filfil, Quba qəzasında Anıx kəndi, Maqsudkənd və s. yer adları toponimika elmi ilə məşğul olan tədqiqatçıyı yeni mənbələrlə tanış edir.

Arxeoqrafik sənədlər xəzinəsində Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra yaranmış komendant üsul-idarəçiliyində yerli hərbi komendantların əmr, sərəncam və raportlarından nümunələr mövcuddur. 30 ədəd olan bu sənədlərə vergilər və mükəlləfiyyət, yerlərdə canişinlərin təyini ilə əlaqədar məsələlər, yer adları və s. haqqında tarixi məlumatla zəngindir. Məsələn, ştabs-kapitan Skaropinski 14 noyabr 1829-cu il tarixli sərəncamında göstərir ki, Şəki vilayətinin Zayzid sakini Molla Çələbi vergidən azad edilir. Əsas budur ki, keçmiş Şəki hakimləri Cəfərqulu xan və İsmayıl xanın sərəncamları onu hər cür vergidən azad etmişdi. Sənəd şikəstə xətti ilə yazılmış, azərbaycan dilində, əslidir.

Digər bir əmrdə, 1831-ci il tarixli kapitan Osipoviçin sərəncamında Xaçmaz naibinə tapşırıqlar ki, Nuxa qalasında müsəlman polkunu saxlamaq üçün vəsait toplanmasını təşkil etsin, varlı və yoxsul əhalinin siyahısını tərtib etsin. Sənəd azərbaycan dilində, şikəstə xətti, əslidir.

Bu qəbildən olan sənədlərdə də yer adları diqqət çəkir və toponimika ilə məşğul olan tədqiqatçı üçün tarixi mənbədir.

Arxeoqrafik sənədlərdə Nuxa (Şəki) şəriət məhkəməsinin sədri, XIX əsr görkəmli mətnşünas alimi, Əbdülcəni əfəndi Xalisəqarizadənin fəaliyyətini öyrənmək üçün qiymətli faktlar vardır.

Yerli hərbi komendantların bir çox əmrləri Azərbaycan dilindədir və burada yer adları diqqəti cəlb edir.

Yerli hərbi komendantların göstərişlərinə aid arxeoqrafik sənədlər Azərbaycan Hərb tariximiz üçün maraqlı faktlar verir. Məsələn: Əmrlərdən birində, Kapitan Osipoviçin 16 may 1831-ci il tarixli əmrində deyilir ki, Xaçmaz naibi Nuxa qalasında müsəlman polkunu təmin etmək üçün vəsait yığılması işi ilə məşğul olmalıdır. Bunun üçün vergilər dəftəri tərtib edilməli və varlı və yoxsul əhalinin siyahısı tutularaq təqdim edilməlidir. Sənəd Azərbaycan dilində olub, şikəstə xətt ilə yazılmışdır.

Bu arxeoqrafik sənədlər Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq salan dəyərli mənbələrdir.

#### **Ədəbiyyat:**

1. Əlyazmalar İnstitutu-50. – Bakı: Örnək, 2000. - 52 s.
2. Qəhrəmanov C.V. Xalqın mədəni irsi bizim sərvətimizdir // Əlyazmalar xəzinəsində. C.7. – Bakı: Elm, 1986. - S.5-19.
3. Seyidbəyli E.M. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. – Bakı: Elm, 2000. - 229 s.
4. Seyidbəyli E.M. Qarabağ torpaq mülkiyyətinə aid arxeoqrafik materiallar. Gövhər Ağca Cavanşirin sənədləri. - Bakı: Nurlan, 2002. -146 s.

*Taipa Гасанзаде*

#### **АРХЕОГРАФИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ КАК ЦЕННЫЙ ПЕРВОИСТОЧНИК**

##### **Резюме**

Такие археографические документы, как рескрипты и указы повелителей XVI-XIX вв. являются ценным первоисточником для изучения экономических и политических отношений Азербайджана. Здесь встречаются названия местностей и денежных единиц, а также различные сведения неизведанных страниц истории Азербайджана.

*Hasanzade Tahira*

#### **ARCHEOGRAPHIC DOCUMENTS ARE HISTORICAL SOURCES**

##### **Summary**

The decrees, orders of Shahs and other documents of the 16-19<sup>th</sup> centuries that preserved in the treasure of the archeographic documents, are precious sources in studying social-economic relations and political situation of Azerbaijan. The names of the places and monetary units in the documents elucidate some obscure pages of the Azerbaijani history.